

પ્રાકૃતશબ્દાઃ સંસ્કૃતે નાનાર્થાઃ ॥

-સં. પં. શીલચન્દ્રવિજય ગણિ

છાળીના પ્ર.શ્રી ક્વન્તિવિજયજી-શાસ્ત્રસંગ્રહમાં ક્ર. ૭૧૩ની પ્રતિ, નામે 'પ્રાકૃત શબ્દોના સંસ્કૃત અર્થ' એવી છે. ૨ પત્ર છે. સંભવતઃ ૧૭મા શતકની છે.

મૂલ ૧૪ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે, તે પર સંસ્કૃત વિવરણ છે. મૂળ બીજી ગાથાના "નિન્હણકઙ્કા ભણિજ્જંતં" એ સન્દર્ભ જોતાં 'નિન્હણ' નામે કોઈ કવિ આ કૃતિના કર્તા જણાય છે. આથી વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત નથી. ૬૬ પ્રાકૃત શબ્દોના સંસ્કૃત-અનેકાર્થો આમાં કર્તાએ વર્ણવ્યા છે, જે પ્રારંભિક અધ્યેતાઓને તેમજ રચયિતા અભ્યાસુઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

પ્રાકૃતશબ્દાઃ સંસ્કૃતે નાનાર્થાઃ ॥

इकस्मि पए पयडत्थसंगए बहुलअत्थसंदोहं।

अप्पम्मि व अप्पाणं पिच्छंती भारई जयइ ॥ १ ॥

इकं पाययसदं सकयभेएण बहुविहवियप्यं।

निसुणंतु सुअणसत्था ! निन्हणकङ्का भणिज्जंतं ॥ २ ॥

मुणह पउत्तं एआरहेहि अहरं च पंचभेएण।

अउलं चिअ पंचविहं सत्तासं छव्विहं होइ ॥ ३ ॥

અત્ર પ્રાકૃતે 'પઉત્ત' ઇતિ શબ્દસ્ય સંસ્કૃતેન વ્યાખ્યાયમાનસ્યૈકદશાર્થા ભવન્તિ।
યથા-પ્રયુક્તં પ્રેરિતં ૧। પ્રયુક્તઃ પ્રમોહિતઃ ૨। પ્રવુત્તો મન્દઃ ૩। પ્રગુત્તોઽવિજ્ઞાતસ્વસ્પઃ
૪। પ્રકુત્તોઽતિશયેન કોપાવિષ્ટઃ ૫। પ્રવૃત્તઃ કર્તુ પ્રસ્તુતઃ ૬। પ્રોક્તો ભણિતઃ ૭। પ્રપુત્રઃ
પુત્રપુત્રઃ ૮। પદોક્તઃ પદકથિતોઽર્થઃ ૯। પયોક્તઃ પયસા મિશ્રિતઃ ૧૦। પ્રોતઃ સૂત્રાદિવિદ્યો
હારાદિઃ ૧૧। એવમેકદશાર્થાઃ 'પઉત્ત' શબ્દસ્ય ॥

તથા 'અહર' ઇતિ પञ्चधा। यथा -अधर ओष्ठाद्यनेकर्थः १। अगृहो गृहरहितः २।
अभरो भररहितः ३। अहरं अमहेश्वरं ४। अखरः कोमलः, अरासभः अपदुर्वा इत्ययं
पञ्चप्रकारः ॥

'અડલઃ' પञ્ચधा। यथा-अतुलोऽपरिमाणः १। अकुलः कुलरहितः २। अगुलः
इक्षुविकराभावः ३। अपुलोऽमहान् ४। अचुलोऽस्निग्धः ५।

एवं 'सत्तास' इति षोढा । यथा - सत्तासः सभयः १ । सत्ताश्वः सूर्यः २ । सत्ताशो जीवादनः ३ । शत्ताश्वो रथः ४ । शताश आकुष्टाभिलाषः ५ । सत्तासः शूरः ६ । एते षट् ॥ इति प्रथमगाथार्थः ॥

सयलो अट्टविहाणो सत्तसु भेएसु पयडिओ सवओ ।

पययन्ति सत्तभेओ पंचसु भेएसु सुइ सद्दो ॥ ४ ॥

'सयल' इत्ययं संस्कृतेनाष्टधा । यथा - शकलः खण्डः १ । सकलं समग्रं २ । सदलः सपत्रः सकटको वा ३ । सजलं सनीरं ४ । सतलं साधारं ५ । सचलं सकम्पं ६ । सगलः सकण्ठः ७ । स्वकल आत्मवर्गग्राहकः ८ इत्यष्टौ ॥

'सवय' इति सप्तधा । यथा - स्वपदं स्वस्थानं १ । श्रवको दाता २ । सव्रतः सानुष्ठानः ३ । सव्रजः सगोकुलः ४ । सवया वृद्धः समानो वा ५ । सवचा वाग्मी ६ । सबको बक्युतः ७ । एते सप्त ॥

'पयय' इति सप्तधा । यथा - पयोजं कमलं १ । पयोदो मेघः २ । पयोगा नदी ३ । पतगः पक्षी ४ । पदगः पदातिः ५ । प्रकृतं प्रस्तुतं ६ । प्रगतः प्रचलितः ७ । एते सप्त ॥

'सुइ' इति पञ्चधा । यथा - श्रुतिर्वेदाद्यनेकार्थः १ । श्रुतिः प्रवाहः २ । शुचिराषाढाद्यनेकार्थः ३ । शुदिः शुक्लपक्षो लोकप्रसिद्धः ४ । शुचिः स्नानं ५ । एते पञ्च ॥

'सुरयण' सद्दो पञ्चसु, छसु भाणिओ अप्पमाणसद्दो य ।

तह तब्भेओ अमओ चउसुं अणहन्ति भणियव्वो ॥ ५ ॥

अत्र 'सुरयण' इति पञ्चधा भवति । यथा - सुरगणो देवसमुदायः १ । सुरदनः सुदन्तः २ । सुरचनं विशिष्टरचनायुक्तं वस्तु ३ । सुरत्वं पद्मसगादि दोषरहितं ४ । सुरजनं शोभनरागः ५ । एते पञ्च ॥

'अप्पमाण' इति षोढा । यथा - अप्रमाणोऽमर्यादाद्यनेकार्थः १ । अल्पमानः स्वल्पाहंकरः २ । आत्ममान आत्मतुल्यः ३ । आप्यमानः प्राप्यमानः ४ । अपर्यमाणो दौर्ब्यमानः ५ । अप्रमाज्ञो महच्छासनः ६ ।

'अमय' इति षोढा। यथा-अमृतं पीयूषं १। अमृगो मृगरहितो देशः २। अमृतं अनभीष्टं ३। अमदो मदरहितः ४। अमृजोऽशुद्धः ५। अमयं हरिमयं ६। एवं षट् ॥

'अणह' इति चतुर्धा। यथा-अनखो नखहीनः १। अनघोऽपापः २। अनभोऽशून्यं ३। अनहो बन्धरहितः ४। एवं चत्वारः॥

अट्टविहो सज्जत्थो पंचविहो सायरत्ति सत्थित्ति।

चउहा विज्ज त्ति पयं तह सज्झो होइ तब्भेओ॥ ६॥

'सज्जो'ऽष्टधा। यथा-सर्जो रालावृक्षः १। सज्जः प्रह्वः २। सज्यं समारोपितप्रत्यञ्चं धनुः ३। साज्यं सघृतं ४। सद्यस्तत्क्षणं ५। साद्य आदियुक्तं ६। सार्य आर्ययुक्तः ७। षड्जः स्वरविशेषः ८॥

'सायर' इति पञ्चधा। यथा-सादरः सगौरवः १। स्वादरः स्वादुदाता २। सागरोऽब्धिः ३। साकर आकरयुक्ते देशः ४। सातरः सुखदः ५॥

'सत्थि' इति पञ्चधा। यथा-स्वस्तिराशीर्वचः १। शस्तिः शस्त्रागारं शुद्धं वा २। सक्थिर्जानुः ३। शास्तिदण्डः ४। शास्तिः शाधिः ५॥

'विज्ज' इति चतुर्धा। यथा -वैद्यो भिषक् १। वीर्यं बलं २। वेद्यं ज्ञेयं ३। वीज्यं निर्वाप्यं ४।

'सज्झ' इति चतुर्धा। यथा-सह्यः पर्वतः सहनीयो वा १। साध्यं निष्पाद्यं २। सह्यः सप्रातः ३। साहाय्यं सहायित्वं ४॥ इति तुर्यगाथा पर्यायाः॥

णायं अहयं सवहं अहिमयरं तह सहाए संजुत्तं।

पंच वि पंच पयाय नायव्वा सत्थकुसलेहिं॥७॥

एते 'णाया' दि पञ्चापि पृथक् पृथक् पञ्चार्थाः। यथा-नाकः स्वर्गः १। नागः सर्पाद्यनेकवर्थः २। नादः शब्दः ३। न्यायो नीतिः ४। ज्ञातमुदाहरणं अवगतं वा ५॥

'अहयं' पञ्चधा। अहयोऽनश्वः १। अहतोऽप्रहतः २। अथ चेत्यानन्तर्यार्थमयं ३। अभयो निर्भयोऽपि ४। अभगोऽयोनिः ५॥

'सवह' इति पञ्चधा। यथा-स्वपत स्वापं कुस्त १। शपथः प्रतिज्ञा २। सपथः समार्गः ३। सवहः सवाहनः ४। स्ववध आत्मवधः ५॥

'अहिमयरः' पञ्चार्थो यथा-अहिमकरः समुद्रः १। अहिमकरः सूर्यः २। अहिमचरः सर्पः ३। अभिमतरोऽभीष्टदाता ४। अहिमतरोऽत्युष्णः ५॥

'सहा' इत्ययमपि पञ्चार्थो यथा-स्वाभा स्वदीप्तिः १। सभा परिषत् २। सखा मित्रं ३। स्वधा पितृवधः ४। स्वहा आत्मघातकः ५॥ इति पञ्चमगाथार्थः॥

आसासति चउद्धा आयासं मुणह तह य तब्भेयं।

पव्वइओ तह य च्चिय भणिओ कुहरत्ति पंचविहो ॥ ८ ॥

'आसासा' शब्दश्चतुर्धा। यथा-आश्वासः संधारणं १। आशाशं दिशिदिशि २। आश्वास्यं हयमुखं ३। आशास्यमाशंसनीयं ४॥

'आयास' श्चतुर्धा। यथा-आकृशं खं १। आयासः खेदः २। आयाशो आयभोक्ता ३। आदासं दासपर्यन्तं ४॥

'पव्वइय' श्चतुर्धा। यथा -पार्वतिकः पर्वतनिवासी लोकः १। प्रवजितो व्रती २। पर्व इतः सन्धिगतः ३। पर्वदिनो ग्रन्थिच्छिन्नः ४॥

'कुहर' इति पञ्चधा। यथा-कुघरः पर्वताद्यनेकधा १। कुगृहः कुत्सितगृहः २। कुहरो दरी ३। कुभरः पृथ्वीघरः ४। कुखर ईषत्कर्कशरूपः विरूपगर्दभो वा ५। षष्ठगाथापर्यायाः॥

कइलास कव्वफलिहा वास अहोवाह पत्र सउणा य।

कीलालायणसहिआ एए अ चउव्विहा हुंति॥

'कइलास' श्चतुर्धा। यथा-कैलाशो गिरिः १। कविलासं कवीनां लसनं २। कपिलाशः पिङ्गलाशो देशः ३। कपिलासः कपीनां लसनं ४॥

'कव्वं' कवेर्भावः कर्म वा १। क्वयमामिषं २। क[इ]व ब्रह्म यथा ३। कव्यं पैत्रं कर्म ४।

'फलिह' श्चतुर्धा। यथा-स्फटिकः १। परिखा खातिका २। परिषः ३। फलिहो रत्नविशेषः ४॥

'व्यासो'ऽपि चतुर्धा। यथा-व्यासो मुनिः १। वासो गृहं २। वासो वस्त्रं ३। व्याशो नष्टदिक् ४॥

'अहो'ऽपि चतुर्धा। यथा-अहो आश्चर्यं १। अहर्दिनं २। अथो आनन्तर्यं ३। अधस्तलपर्यायः ४॥

'वाहो'ऽपि चतुर्धा। यथा-वाहोऽश्वाद्यनेकार्थ १। व्याधः २। बाष्पे अश्रुः ३। बाधः पीडा ४॥

'पज्ञो'ऽपि चतुर्धा। यथा-पर्णं पत्रं १। पण्यं विक्रेयद्रव्यं २। पण्या वेश्या ३। प्रज्ञा बुद्धि ४॥

'सउणो'ऽपि चतुर्धा। यथा-सगुणो गुणयुक्तः १। शकुनः पक्षी २। सपुनः-सपुखः ३। पुनः पुनः स तु न। न पुनर्भवतीत्यर्थः ४॥

'कीलालाअण' इति चतुर्धा। यथा-क्रीडालागनो रतिविषयोत्पादयिता १। कीलालायनो मद्यमार्गो रथरमार्गो वार। कीलालादनो रक्षसः ३। कीलालापणं मद्यकरहृद् ४॥ इति सप्तमगाथापर्यायाः॥

सवणो चउप्पयारो विणय (विअण)त्ति मुहेण छव्विह वियप्पो ।

पंचविह सुत्तसद्धो तिहि भणिओ कईहिं वच्छे अ॥१०॥

'सवणो' पि चतुर्धा। यथा-सव्रणः सक्षतः १। सवनं यज्ञाद्यनेकधा २ श्रवणं श्रोत्राद्यनेकार्थः ३। स्वप्नं निद्रा ४॥

'विअणः' षोढा। यथा-व्यजनं तालवृत्तं १। विजनं एकन्तः। विगणः पक्ष-वर्जः ३। द्विगुणः गुणद्वयं ४। वियणा वेदना ५। द्विजनः जनद्वययुक्तः॥ ६॥

'सुत्त' इति पञ्चधा। यथा -सूत्रं तन्त्राद्यनेकार्थ १। सुप्तः २। सूक्तं ३। सुक्तं मद्यविशेषः ४। सूतं सुवापं क्षेत्रं ५॥

'वच्छ' स्त्रिधा। यथा-वृक्षः १। वक्षः २। वत्सोऽपत्यं वा ज्योतिःप्रसिद्धो वत्सस्तारः ३॥

कोसिअ-कणिअं कलिआ कुच्छेअय-कइपहू असप्पत्ता ।

चित्तयरो अहिअजुओ इक्किअे चउविहो सद्धो॥ ११॥

'कोसिम' इत्याद्या वेदार्थाः॥ 'कोसिअ' ऋत्सित आकृष्टः १। कौशिक
उलूकदिः २। कोऽशितः को भक्षितः कोऽतीक्ष्णो वा ३। कोषितो जलशायी ४॥

'कणय' श्वतुर्धा। यथा -कनकं १। कणय आयुधविशेषः २। कनदः
कुत्सितनदः ३। कणदः कणदाता ४॥

'कलिक' कुड्मलं १। कलिता लक्षिता २। कलिजा कलौ जाता ३।
कलिदा युद्धदायिनी ४॥

'कुच्छेअ'[य] चतुःप्रकारे यथा-कौक्षेयकः खड्गः १। कुच्छेदजः भूविना-
शोत्पन्नः २। कूच्छेदको भूविनाशकरः ३। कुच्छेदगो धरां गतः ४॥

'कड' चतुर्धा। यथा-कवि १। कति संख्यावाची २। कविः धरैडकः ३।
कपिवानरः ४॥

'पहूअ' श्वतुर्धा। यथा -प्रधूतः-प्रकम्पितः १। प्रभूतं बहु ३। प्रधूपो यक्षधूपादिः
३। प्रधूय इति क्तवान्तः ४॥

'सपत्त' श्वतुर्धा। यथा -सपत्रः पर्णयुक्तः सवाहनो वा १। सपात्रः सभाण्डः
२। स्वप्राप्तः स्वयंग्राहः ३। सर्पत्र उरगत्राता ४॥

'चित्तयर' चित्रकरः चित्राम्बुदो वा १। चित्तचरः क्रमः २। चित्तदरो मनोभयं
३। चित्रगरो चित्रविषं ४॥

'अहिअ' इति अधिकः १। अहितो विष्णुहितः शत्रुः २। अभिकः कमी
३। अहिजः सर्पजातः ४॥

पंच पओस-निसायर-गयाहरा पउहरो अ तब्भेओ।

पाययसदो अट्टसु पहाअरा इत्थ छब्भेया॥ १२॥

'पओसः' पञ्चधा। यथा-प्रदोषो रजनीमुखादिः १। प्रतोषः परिपुष्टिः २।
प्रकोश उत्कृष्टभाण्डागारादिः ३। प्रपोष उत्कृष्टपृष्टिः ४। प्रवोष उत्कृष्टपानं ५॥

'निसायरः' पञ्चधा। यथा-निशाकरश्चन्द्रो हरिद्राको हरिद्रोत्पादयिता वा १।
निशाचरो रात्रिचरो राक्षसो वा २। निशातरो रात्रौ तरणं ३। निशागरो हरिद्राक्षोरः (दः)
४। निशादरो रात्रिभयं ५॥

'गयाहरः' पञ्चधा । यथा-गदाधरः १ । गदाहरो गदाचौरः २ । गताधरो विगतौष्ठः ३ । गजाखरो हस्तिकोमलः ४ । गवा वृषभेन आ समन्तात् चरतीति गवाचरः, ईश्वरो वा ५ ॥

'पओहरः' पञ्चधा । पयोधरो मेघादिः १ । पयोहरो वडवाग्निरगस्तिर्वा २ । पयोभरो जलौधः ३ । पयोगृहं समुद्रादिः ४ । प्रगोखरं शोभन गोसभं ५ ॥

'पाययो' ऽष्टधा । यथा -प्राकृत इतरजनः १ । प्र(प्रा)गतं वर्य(र्या)गमनं २ । पातकं अधर्मः ३ । पातगः शीघ्रगामी ४ । पादगः पदात्यादिः ५ । प्रापदः प्रकृष्टज्ञानदः ६ । पातजं श्रमः ७ । पातयेति क्रिया ८ ॥

'परयारः' षडर्थो यथा-परदारः परभार्यः कपुस्थः २ । परकारः परप्रेरकः २ । परचारः परगतिः ३ । परतारः परोद्धारकः ४ । परजारः ५ । परगारः परनगरणं ६ ॥

'पहायरः' षोढा । यथा-प्रभाकरो रविः १ । प्रभाचरो ज्योतिर्गमनं २ । प्रभातरः प्रभातदाता सूर्यादिः ३ । प्रभाजरः कन्त्या जीर्णः ४ । प्रभादरः कन्तिभयं ५ । प्रभातरः प्रहारदः ६ ॥

सरयं सयणं सणयं गयणयरं सहिअ तहय सुव्वत्तं ।

मयणाही सामलया अट्ठासु इ(वि) पंचहा सद्दो ॥१३॥

'सरया'द्या पञ्चार्थाः । यथा-शरदुः १ । शरदः शरखण्डकः शरप्रदः २ । सरदः सदन्तः ३ । सरको मद्यं ४ । सरयः सवेगः ५ ।

'सयणः' पञ्चधा । शयनं पर्यङ्कादिः १ । सजनो जनसहितः २ । सदनं गृहं ३ । सकणं कणसहितं सशब्दं वा ४ । सगणः ससमूहः ५ ॥

'सणयः' पञ्चधा । सनयो नयसहितः १ । सनगः सपर्वतः सवृक्षो वा २ । सनतः ३ । स्वनदः स्वशब्दः ४ । सनकः पूज्यनरः ५ ॥

'गयणयरः' पञ्चधा । गगनचरः सूर्यादिः १ । गतनगरो विपुरः २ । गदनतरं प्रकृष्टवचः ३ । गतनयरो गतन्यायप्रदः ४ । गगनकरः आकाशकरः ५ ।

'सहियः' पञ्चधा । सहितो हितयुक्तः १ । सखितः सख्युः २ । सखिदः सखिप्रदः ३ । स्वहित आत्महितः ४ । सखिगो मित्रसहगामी ५ ॥

'सुव्वत्तं' पञ्चधा। सुवार्ता शोभनकथा १। सुव्यक्त सुप्रकृत्य २। सुव्याप्ता सुक्रान्ता ३। सुव्याप्ता सुप्रसारिता ४। शुल्बत्रा ताम्ररक्षकः ५।

'मयणाही' पञ्चधा। मृगनाभी १। मदनाभी कामाभयः २। मदनाधिः कामचिन्ता ३। मृतनाभिर्मृततुन्दं ४। मदनाही कामसर्पौ ५।

'सामलया' पञ्चार्थः। श्यामलता कृष्णलता कृष्णता वा १। सामलका आमलकसहिता २। सामलया देवविशेषप्रयोगा नीतिप्रयोगा वा ३। सामलता प्रसिद्धा ४। सा मलदा मलं ददाति खण्डयति वा ५॥

सावय सहो पंचसु तब्भेओ सच्छरायणो पाओ।

तह सुअ सरोअआ वि हु नायव्वा सत्थकुसलेहिं॥

प्राकृते 'सावयः' पञ्चार्थः। श्रापदोऽरण्यजीवः १। श्रावको जिनभक्तः श्रोता वा २। शापद आक्रोशदाता ३। सापगः सदापानीयो देशः सनदिको वा ४॥

'सच्छरायणः' पञ्चधा। साप्सरोगणः -अप्सरोगणसहितः १। स्वाक्षरोगणः स्वकेन्द्रियदीपनः २। साक्षरायनः पण्डितगमनः ३। स्वच्छरदनो-स्वच्छदन्तसमूहः ४। स्पप्सरायनं देवमार्गः ५॥

'पायः' पञ्चधा। प्रायो बाहुल्यं १। पादोऽद्भिश्चतुर्थांशो वा २। पातः पतनं ३। पाकः पचनमन्त्रादेः ४। पापः पाप्मा नरः ५॥

'सुअ' पञ्चधा। यथा-सुतः पुत्रः १। शुकः कीरादिः २। श्रुतं शास्त्रं कर्णाभ्यां पूर्वश्रवणं ३। शुक शोकः ४। सुदः सुष्ठु दाता ५॥

'सरोअअ' पञ्चधा। सरोजकं कमलं १। सरोगो रोगी तडाकगो वा २। सरो-दयो नाडीवायुप्रचारः ३। सरोपकं कण्डजलं ४। सरोचको सचिकरः पदार्थः ५॥

इति प्राकृतशब्दाः संस्कृते नानार्थाः ॥

* * *